

Dr. Vigh József prof. emeritus

Okság és determináció a természet- tudomány és a bűnözés világában

Előszó

Meglepő talán, hogy egy kriminológus ilyen cím alatt és ilyen összefüggésben fejt ki gondolatait a bűnözés törvényszerűségeivel kapcsolatban. Ez a szokatlan jelenség abban gyökerezik, hogy középiskolás koromban a fizika volt a kedvenc tantárgyam, s villamosmérnök szerettem volna lenni, érettségi után a Műszaki Egyetemen szándékoztam folytatni tanulmányaimat, s oda is adtam be felvételi kérelmemet. De 1950-ben (az érettségim éve) a szigorúan érvényesített tervgazdálkodás eredményeként átirányítottak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára, minthogy a Műszaki Egyetemen túljelentkezés volt, a Jogi Karra pedig az előírt 250 fő helyett csak 42 fő jelentkezett.

Mint a fizika világa iránt érdeklődő joghallgató, az I. évben oktatott tantárgyak közül a statisztikát, a kriminálstatisztikát találtam legvonzóbbnak. Az ezirányú érdeklődésem felkeltéséhez nagymértékben hozzájárult Dr. Theiss Ede egyetemi tanár, aki akkor a Statisztikai Tanszék vezetője volt. Már II. éves hallgató koromban demonstrátora lettem a Statisztikai Tanszéknek. Theiss professzor az Amerikai Egyesült Államokban szerzett tudományos fokozatot mint villamos mérnök és közgazdász. Ezért megértve a pályám módosításával kapcsolatos problémáimat, a diploma megszerzése után magához vett tanársegédnek. A Tanszéken többféle kutatásban vettem részt, köztük a fiatalkori bűnözés okainak feltárására irányuló kutatásban is.

Ezek az évek meghatározták érdeklődésem irányát. Kandidátusi disszertációmát „A fiatalkori bűnözés és a társadalom” címmel írtam, amit az aspirantúráim végén, 1962-ben védtem meg, Moszkvában. A doktori disszertációm pedig a „Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában” címet viseli, s 1975-ben védtem meg a Magyar Tudományok Akadémián.

A fizika iránti érdeklődésemnek megfelelően ma is figyelemmel kísérem – ha felzúzóan is – e tudományterület fejlődését, rendkívüli felfedezéseit és az új felismerések gyakorlati megvalósítását. Az elmúlt évtizedekben hazánkban is gyakran lehetett hírt hallani Teller Edéről, a kiváló fizikusról, aki nemcsak a fizika területén volt kimagasló tudós, hanem jártas volt a biológiában és a kémiában is.

2003-ban Vincze Attila Tamás tollából megjelent egy ismertetés Teller Ede, korunk egyik polihisztorja életéről „Teller Ede – A tudós és világa” címmel.¹ E könyv olvasása

¹ Vincze Attila Tamás: Teller Ede – A tudós és világa. Pallas, Gyöngyös, 2003.

közben érzékelttem, hogy az okságról, a determinációról nem egészen azonosak az elképzeléseim Teller Ede szemléletmódjával, ami mögött – természetesen – meghúzódhatnak fogalmazási vagy fordítási pontatlanságok is.

Több hónapi meditálás után úgy döntöttem, hogy tanulmány formájában fejtem ki nézeteimet a kvantummechanika és a bűnözés világában érvényesülő determinisztikus kapcsolatok eltérő értékeléséről. Úgy érzem, hogy újra meg kell fogalmaznom az okság, a meghatározódás helyét, szerepét az emberi magatartásokban, de különösen a bűnös emberi magatartásokban. Újra fel kell hívnom a figyelmet a *determináció*, az *okság*, a *törvényszerűség* és a *véletlenek* szerepére a bűnözésben, s ezen túl is: a társadalmi jelenségek körében.

Szeretném meggyőzni az olvasót arról, hogy a fent nevezett fogalmak a reális valóságot tükrözik, elengedhetetlen alkotó elemei az emberi magatartásoknak még akkor is, ha az atomok világában más jellegűek az összefüggések, hiszen a világmindenség részei nem szükségszerűen működnek azonos törvényszerűségek szerint.

A determináció értelmezése

A determináció, a meghatározódás fogalmát a magyar nyelvben is nagyon gyakran a determináltság, a meghatározottság kifejezéssel helyettesítik, ami egyértelműen csak a múltra utal, s nem érvényes a jövőre nézve. A meghatározottság fogalmának kiterjesztése a jövőre is valójában predeterminációt, előre meghatározottságot jelent, mintha már most a jelenben a jövő történései is meghatározottak lennének. Az természetesen igaz, hogy a meghatározódás, a determináció a jövőben is érvényesül, amikor az idő múlásával a ma még elképzelt jövőbeni események átlépve a jelen pillanatát, múlttá válnak, minthogy *minden jelenség, ami már megtörtént, ami már a múlt szférájába tartozik, az már determinálódott, meghatározódott, de a jövő várható, vagy nem várt eseményei még nem determinálódtak, csak a determinálódás folyamatában vannak, és nem láthatjuk pontosan előre, hogy hogyan fognak determinálódni, csak valószínűsíthetjük a jövőbeni események bekövetkezését, az oksági törvényszerűségeknek, a tudásunknak, az összefüggések ismeretének megfelelően.*

Ezért nagyon fontos a múlt ismerete, különösen a közeli múlté, mert elsősorban ebben a szférában található azok a törvényszerűségek, azok az ok-okozati összefüggések, amelyek átnyúlnak a jövőbe és valószínűsítik a jövő történéseit. Az új felfedezések, az új ismeretek, a tudás fokozódása növelik a múlt jobb megértését, szélesebb körben vetítik előre a jövő behatárolódását és valószínű történéseit.

A determináció általam történő vázlatos értelmezésének előrebocsátását azért tartotam szükségesnek, hogy jobban megértsük Teller Ede gondolkodásmódját, akit a kvantummechanika kiváló szakemberének, tudósának, a hidrogénbomba atyjának tekintünk.

Teller Ede a „Huszadik századi utazás tudományban és politikában” című könyvében² a következőket írta: „Az az elgondolás, hogy a kvantum ugrásoknak csak sta-

2 Teller Ede: Huszadik századi utazás tudományban és politikában. Huszadik Századi Intézet, Kairosz Kiadó, Akadémiai Nyomda, 2002.

tisztikai valószínűségük van, ám megjósolhatatlanok, szöges ellentétben áll a valóság determinisztikus, óraműszerű felfogásával. A kvantummechanika egyik következménye az, hogy a jövő igazán bizonytalaná válik. A determinizmus mítosz. Az okság helyét elfoglalja egy sokkal szokatlanabb eszme. Egy magányos atomi történet nem jelezhető előre, mert a hullámok és a részecskék duális világában a történetet nem lehet teljesen determinisztikusan leírni.

A központi eszme az, hogy a múlt másféle realitás, mint a jövő. A múlt eseményei mindig összeegyeztethetők az oksággal. Ám a jelen nem ismerhető meg eléggé ahhoz, hogy egyértelmű előrejelzést lehessen adni a jövőre.”³

A hivatkozott könyvből, de az idézett mondatokból is érzékelhetővé válik Teller Ede álláspontja a determinizmussal kapcsolatban. Az én álláspontom részletesen megismerhető a „Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában” c. doktori disszertációból⁴ és a „Kriminológiai alapismeretek” c. tankönyvből⁵. Ezért csak röviden érvelek a determinációra vonatkozó álláspontom mellett, csak a legfontosabb érveket igyekszem közérthetően megfogalmazni.

Mindenekelőtt szeretném bebizonyítani, hogy *a determinizmus nem mítosz*, – szemben Teller Ede álláspontjával. Szerintem *a determináció, a meghatározódás egy valószínűségi folyamat, melynek során a jelenségek létrejönnek: a megvalósult, a múlt szférájába tartozó jelenségek már determinálódtak, a jövőbeniek pedig majd determináltaká válnak, amikor az idő múlása következtében elérik a jelen pillanatát*. Teljesen megértem Teller Edét, aki a kvantummechanika világában élt, aki a kvantummechanikai összefüggések, törvényszerűségek megismerésére, felismerésére törekedett, s így fogalmazott: „A kvantummechanika egyik következménye az, hogy a jövő igazán bizonytalaná válik, s a hullámok és a részecskék duális világában a történetet nem lehet teljesen determinisztikusan leírni.”⁶ Egyetértek az idézett mondat azon részével, amely a jövőbeni történések bizonytalanságára vonatkozik. Ez a bizonytalanság azonban nem a determinálódás, (a determinizmus) hiányából fakad, hanem az ismereteink és tudásunk hiányából. Igen kevés olyan jelenség van – ha van egyáltalán –, amiről előre megmondhatjuk, hogy 100%-os bizonyossággal be fog következni. A jövő a valószínűségek, a lehetőségek tartománya. Még a legközelebbi jövő se valószínűsíthető pontosan. Pl. egy szívbeteg embernek a jövő bármelyik pillanatában megállhat a szívére és bekövetkezhet a halála. Számomra úgy tűnik, hogy a tudásunk hiányossága nemcsak a jövőre, hanem a múltra is jellemző. Vagyis még *a tudásalapú társadalom is csak annyit jelent, hogy nagyobb tudással, pontosabban tudjuk a múltat megfogalmazni, s nagyobb valószínűséggel tudjuk a jövő alakulását és alakíthatóságát előre jelezni*. A jövő behatárolása, valószínűsítése, a valószínűségi arány növelése függ természetesen attól is, hogy milyen jelenségről van szó. A már jól ismert jelenségeket nagyobb valószínűséggel tud-

3 Teller Ede: id. mű 66-67. old.

4 Vigh József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

5 Vigh József: Kriminológiai alapismeretek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.

6 Ld. 2. lábjegyzet, 67. old.

juk előre jelezni, mint az újonnan felismert összefüggéseket és azok eredményeit. *A tudomány egyik alapvető feladata éppen az, hogy a jelenségek jövőbeni determinálódását minél nagyobb valószínűséggel tudjuk előre jelezni.* A jövő előre jelzése pedig nagy mértékben és elsősorban a múltbeli, a már determinálódott jelenségek törvényszerűségeinek ismeretétől függ.

Teller Ede idézett gondolatai közül kiemelendőnek tartom azt a mondatot is, mely szerint „A kvantummechanika egyik következménye az, hogy a jövő igazán bizonytalanává válik.”⁷ Minthogy laikus vagyok a kvantummechanika területén, nehezen tudom értelmezni a fenti mondatot. Ha ez a mondat azt jelenti, hogy az elemi részecskék körében felismerhető törvényszerűségek elbizonytalaníthatják az emberiség, a földkerekség, s talán a világmindenség jövőjére vonatkozó ismereteket is, akkor ez lehet egy szomorú jóslatú megállapítás, de lehet egy pontatlan megfogalmazás, egy pontatlan fordítás is.

Ahhoz, hogy a telleri világszemlélet érthetőbb legyen, célszerű még idézni a következő sorait: „A relativitás felfoghatatlannak tűnik, mert kérdésessé teszi időfogalmunkat; rámutat, hogy nem beszélhetünk időről függetlenül a tértől. Ez a felfogás messze meghaladja a közvetlen észlelési képességünket. A másik új fejlemény, a kvantummechanika cáfolja az univerzumunk mechanisztikus, előre megjósolható szerkezetét, amelyet addig igaznak véltünk, és arra a következtetésre jut, hogy a jövőre nézve csak valószínűségeket jelenthetünk ki.

A relativitáselmélet és a kvantummechanika szükségessé tette az emberi gondolkodás átértékelését. Jelentős idő és erőfeszítés kell, míg a fizikai világ megváltozik az ember fejében. Ha széles körben felismernénk az idő relativitását és a jövő bizonytalanságát, egy szokatlan de helyesebb képet kapnánk a világról. Ám a legtöbb ember számára, még sok értelmiségi számára is ezek az újszerű eszmék változatlanul nehezen emészthető és elbizonytalanító felismerések.”⁸

Az eddigiekben idézett gondolatok jól vázolják, de mindenképpen sejtetik Teller Ede világnézetét, filozófiai beállítottságát. Teller tudatában volt annak is, hogy a relativitás elmélete és a kvantummechanikai új felismerések nehezen felfoghatók az emberiség számára. Én is azt vallom, hogy ezek a nézetek lényegesen átalakíthatják világképünket, s azt igazolják, hogy a jövőt csak mint valószínűséget értékelhetjük. A társadalomtudományok terén már több mint egy évszázada megtalálható, s eléggé elterjedt az a szemlélet, amely a jövőt csak mint valószínűséget tekinti. A mindennapi életben azonban az emberek túlnyomó többségének a szemléletében még erőteljesen tovább élnek a régi, a tudomány által elavultnak, valótlannak minősített nézetek. Pl. ma már természetes a kopernikuszi heliocentrikus világszemlélet, vagyis, hogy nem a Nap forog a Föld körül, hanem a Föld kering a Nap körül. Ennek ellenére még a hétköznapi nyelv is őrzi a geocentrikus világnézet kifejezéseit. Pl. a nap felkel, a nap lenyugszik. Ugyancsak

7 Ld. 2. lábjegyzet, 66. old.

8 Ld. 2. lábjegyzet, 561. old.

jelentős a determinista világnézet küzdelme a különböző vallásos nézetekkel, az azokban megfogalmazott különböző tételekkel.

A múlt, a jelen és a jövő értelmezése

A determináció reális értelmezése szorosan kapcsolódik az idő folyamatának a helyes meghatározásához. Maradéktalanul egyet lehet érteni Tellernek a múltra és a jövőre vonatkozó utalásaival, hivatkozásaival. Ami nem egyértelmű nála, az az idő múlásában, az idő vonalában szerepet játszó „jelen” fogalma. A már idézett könyvében olvasható: „Ám a jelen nem ismerhető meg eléggé ahhoz, hogy egyértelmű előrejelzést lehessen adni a jövőre”. (67. old.) A szövegből úgy tűnik, mintha a jelennek éppen úgy kiterjedése lenne, mint a múltnak és a jövőnek. A mindennapok értékelése során valóban általános felfogás, hogy a jelennek éppen úgy kiterjedése van, mint a múltnak vagy a jövőnek, vagyis egy periódust, egy időszakot foglal magába. Ez a szemlélet a jelen kiterjedése alatt tulajdonképpen a közelmúlt és a közeli jövő eseményeit és időtartamát érti, noha még senki sem tudta megjelölni a jelen kezdetét és a végét. Holott a valóságban ami már megtörtént akár csak tegnap, akár csak egy perccel vagy egy pillanattal ez előtt, az már mind a múlt szférájába tartozik. És ugyanígy, azok a jelenségek, amelyek még nem történtek meg, bármilyen közel is vannak a jelenhez, azok a jövő szférájába tartoznak. *Ebből viszont az következik, hogy a jelennek nincs kiterjedése, az egy mozgó határvonal vagy pont a múlt és a jövő között, ami az idő múlásával változtatja helyét az idő tengelyén, a „növekvő” múlt és a „csökkenő” jövő között.* Az időben meghatározott tartalmú jelenségek – pl. az emberi élet – esetén az idő múlása növeli az elkezdődött lét időtartamát és csökkenti a várható lét idejét. A jelenlegi ismereteink szerint a múlt kezdete is a végtelenből ered és a jövő is abba torkollik.

A múlt és a jövő jelenségei között tényleges oksági viszony nem áll fenn, minthogy a jövőbeni, a lehetséges jelenségeknek még nincsenek okai, csak lesznek okai az idő múlásával, amikor a jövő majd múlttá válik. Az oksági viszony csak ok és okozat között létezik, az okozat pedig megvalósult következmény, tehát múlt időt tételez fel. *A múlt a már megvalósult jelenségek: az okok-okozatok tartománya, a jövő pedig a lehetőségek, a valószínűségek birodalma.* A jövő, különösen a közeli jövő azonban olyan reális lehetőségekből áll, amelyek túlnyomórészt a múltban gyökereznek. A jövő lehetséges történéseiben általában a múlt oksági törvényszerűségei, oksági viszonyai vetülnek előre, majd a körülmények alakulásától függően, – amikor már a jelenlegi jövő múlttá válik, ezek a hatások is oksági tényezőkké válnak. Így válik az időtől függetlenül létező sok-sokértelmű viszony a valóságban, az oksági viszonyban sok-egyértelmű meghatározottsággá, determináltsággá. A ma még jövőbeni jelenségek pedig majd átkerülve a múlt szférájába determinálódni fognak.

A kriminológiai tankönyv azt tanítja az egyetemi hallgatóknak, hogy „A múlt és a jövő jelenségei között tényleges oksági viszony nem áll fenn, minthogy a jövőbeni, a

lehetséges jelenségeknek még nincsenek okai, csak lesznek okai az idő múlásával, amikor a jelenlegi jövő majd múlttá válik. Az oksági viszony csak ok (okok) és okozat között létezik, az okozat pedig megvalósult következmény, tehát múlt időt tételez fel. A múlt a megvalósult jelenségek: okok-okozatok tartománya, a jövő pedig a lehetőségeké, a valószínűségé. *A jövő azonban olyan reális lehetőségekből áll, amelyek a múltban gyökereznek.* A jövő lehetséges történéseiben a múlt oksági viszonyai vetítődnek előre, majd a körülmények alakulásától függően, amikor már a jelenlegi jövő múlttá válik, ezek a hatások is oksági tényezőkké válnak.”¹⁰

A szükségszerű, a törvényszerű és a véletlen fogalmainak értelmezése a jelenségek létrejöttében

Minden jelenség, ami már létrejött, vagy majd a jövőben létre fog jönni, – amikor az idő vonalán a jelenlegi jövő már múlttá válik – szükségszerűen jön vagy jött már létre. Ebben testesül meg a determináció elve: vagyis *a múltbeli jelenségek már szükségszerűen determinálódtak, a jövőbeniek pedig majd szükségszerűen determinálódnak.*

A szükségszerű viszony elemzése igényli annak a kérdésnek a vizsgálatát is, hogy ugyanazok az okok és feltételek ismétlődés esetén ugyanazokat az okozatokat hozzák-e létre? A formális logika szerint erre a kérdésre csak igen lehet a válasz. Ha az okok és a feltételek összessége és struktúrája teljesen azonos módon ismétlődik, az okozatoknak is azonosaknak kell lenniük.¹¹ A valóságban azonban éppen a szakadatlan mozgás, a változás következtében az okok és a feltételek konstellációja az idő múlásának folyamatában teljesen azonos formában ritkán ismétlődik. Ez pedig azt jelenti, hogy az újabb okoknak és a feltételeknek a konstellációja csak részben azonos, s így az okozat is szükségképpen eltérő.

Az oksági viszonyok szükségszerű jellege mellett meg kell különböztetni *törvényszerű* és *véletlen* viszonyokat.¹² A jelenségek ismétlődése, nagy számban való előfordulása esetén a szükségszerű oksági kapcsolatok között vannak olyanok, amelyek gyakran, és vannak olyanok, amelyek csak ritkán vagy egyáltalán nem ismétlődnek. A lényeges, tartós és általános szükségszerű oksági kapcsolatokat, amelyek a jelenségek ismétlődése esetén szabályszerűen újra és újra előfordulnak, *törvényszerű összefüggéseknek*, az extrém, a ritkán előforduló, a nem várt oksági kapcsolatokat pedig *véletleneknek* nevezzük. Ebből következik, hogy az oksági törvény (törvényszerűség), a jelenségek közti viszony lényegiségét, állandóságát és általánosságát tartalmazza.¹³ Ezzel szemben a *véletlenek* olyan jelenségeket tartalmaznak, amelyek a jövő eseményeire vonatkozó ismereteink, elképzeléseink között nem szerepelnek, vagy bekövetkezésük csak kis valószínűséggel várható. A véletlenek fogalmát leginkább a következő szavakkal lehetne leírni: előre nem látható, nem várt esemény, szándék, akarat nélküli jelenség, az esemé-

¹⁰ Ld. 5. lábjegyzet, 151. old.

¹¹ Ld. 5. lábjegyzet,

¹² Földesi Tamás: *Az akarat szabadság problémája.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1965.

¹³ Szabó András György: *A törvény és az ember.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

nyek kiszámíthatatlan alakulása. Vagyis a véletlenek olyan jelenségek, amelyekre nem terjed ki sem a figyelmünk, sem a tudásunk, amelyekre általában nem gondolunk, amelyek kívül esnek a tudatunkon, vagy a megjelenésük valószínűsége lényegtelennek tűnik. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a véletlenek kívül esnének a szükségszerűség, a törvényszerűség fogalmán is. A véletlenek bizonyos esetekben jelentős oksági tényezőkként szerepelhetnek, de ez az oksági viszony rendszerint egy másik szükségszerű viszony része, alkotó eleme. Teller Ede is úgy fogalmazott, hogy „A véletlen is törvényszerű”. „A fizika nagyszerű, mert egyszerű” c. könyvében külön alfejezetet szentel a témának a „Statisztikus mechanika” című fejezetben.¹⁴

Úgy gondolom, hogy a véletlenek értékelése szempontjából, de egyébként is célszerű itt közölni Teller Ede: „Vers cím nélkül” című versének néhány sorát már hivatkozott könyvében.

*„Tudni: az ész rövid, az akarat gyenge,
Hogy rá vagyok bízva a vak véletlenre.
És makacs reménnyel mégis, mégis hinni,
Hogy amit csinálók, az nem lehet semmi.”*

Sokat töprengtem ezen a négy soron, de különösen az a gondolat, hogy „rá vagyok bízva a vak véletlenre.” maradt meg bennem, s még ma sem tudom teljes mértékben elfogadni. Ugyanis szerintem a körülöttünk lévő természeti és társadalmi viszonyoknak megvannak a maguk törvényszerűségei és az egyed, az egyes ember ki-ki az adott helyzetének, genetikai adottságainak, környezetének és tudásának, személyiségének megfelelően cselekszik. A társadalmi fejlődésnek megfelelően egyre nagyobb mértékben a megismert környezeti hatások, a felismert törvényszerűségek, a tudás vezérlik tetteinket. Természetesen a tettekre, a cselekvésre ösztönző hatások gyakran párosulnak a véletlenek hatásával is, s ilyenkor az elképzeléseink nem valósulnak meg vagy nem úgy, ahogyan terveztük. De a tudáson alapuló elképzeléseink, az eltervezett céljaink rendszerint nagy százalékban megvalósulnak. S ha ez az okfejtés igaz, akkor mégsem vagyunk teljesen rábízva a vak véletlenre. Annál is inkább, mert mint erre már utaltam, Tellernek is az a véleménye, hogy „A véletlen is törvényszerű”¹⁵, csak ismeretlen, nem várt okozati láncnak az okozata.

Természetesen gondoltam arra is, hogy más elvárások vannak egy tudományos tétel megfogalmazásával szemben, ahol a logikának maradéktalanul kell érvényesülnie és más egy vers, egy verssor megírása, ami talán egy pillanatnyi érzést fejez ki, egy ideiglenes állapot megfogalmazása. S itt figyelemmel kell lenni arra is, hogy Teller Ede a nagy tudós, aki továbbfejlesztette a kvantummechanikát, aki új összefüggéseket fedezett fel, úgy látta, hogy új törvényszerűségek veszik körül, s ezek felismerése, felfedezése jelentős mértékben a véletleneknek is köszönhető. Kétségtelen, hogy itt keveredik

14 Teller Ede: A fizika nagyszerű, mert egyszerű. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

15 Teller Ede: id. mű 89. old.

a tudás és a hit, a bizonyosság és a bizonytalanság, a gondolatok és az érzések, amelyek eltérhetnek a tudományos, a racionális megfogalmazásoktól.

A törvényszerűségek és a véletlenek kapcsolatát vizsgálva utalni kívánok arra is, hogy másként ítélik meg a mindennapokat azok az emberek, akik rendszerint a már felismert és elfogadott ismereteket, törvényszerűségeket alkalmazzák munkájuk során, mint azok, akik a törvényszerűségek felismerésén dolgoznak. Az új felismerések világában mindig nagyobb a véletlenek szerepe, mint a már gyakran alkalmazott ismereteikében. Jó példa erre a determinista koncepció és a szabad akarat ideológiájának harca. A XIX. század elején még a szabad akarat dominanciája érvényesült az igazságszolgáltatásban is. De az 1800-as évek második harmadától kezdve, amikor a kriminálstatisztikai adatok alapján már bebizonyosodott, hogy a bűnös emberi viselkedésekben éppen úgy törvényszerűségek uralkodnak, mint a természeti jelenségek körében, a determinista szemlélet, a törvényszerűségek érvényesülése egyre nagyobb teret hódított magának a tudomány területén. Innentől kezdve állandó vita tárgya a büntetőjog elméletének, hogy mikor igazságos a büntető felelősségre vonás, hogy milyen intézkedések, büntetések képesek visszatartani az embereket a bűncselekmények elkövetésétől.

Megítélésem szerint minél inkább előre halad az emberiség a körülötte lévő világ-mindenség megismerésében, annál inkább a törvényszerűségek ismerete vezérli az emberi tevékenységet.

Mindezeket csak azért írom le, hogy a mindennapi tevékenységünkben, céljaink kitűzésében és megvalósításukra irányuló törekvésünkben „higgyük” azt, bízunk abban, hogy a jelzett tevékenységünkben nagyobb szerepe lehet az ismereteknek, a tudásnak, mint a véletleneknek. Szerintem ebből a gondolatsorból, ennek háttéréből fakad az a dicséretes és csak helyeselhető kezdeményezés, hogy meg kell teremtenünk a tudásalapú társadalmat.

Az okság és a determináció érvényesülése a bűnözés terén és az emberi magatartásokban általában

Az okság és a determináció általános, az Univerzum szintjén történő értelmezése mellett, – a jobb megértés érdekében – szükség van arra is, hogy a társadalomban, az ember életében jelentkező ösztönös és tudatos tevékenység szférájában megnyilvánuló szükségszerű, törvényszerű és véletlen jelenségek természetét külön is értékeljük.

E tanulmányban a társadalmi jelenségek értékelését – szakmai szempontokból – leszűkítjük a bűnözés, a bűnös emberi magatartások értékelésére. Úgy gondolom, hogy a bűnözés értékelésén keresztül kialakított társadalmi képben körvonalazódnak az általános emberi magatartások törvényszerűségei is, minthogy a bűnözés a társadalmi tevékenységeknek egy olyan területe, amelyet az ember által alkotott jogi törvények bűncselekménnyé, bűnözéssé nyilvánítanak.

A bűnözés, a büntető felelősségrevonás és az igazságszolgáltatás területén egészen a XIX. század második feléig az volt az uralkodó felfogás, hogy az emberek a szabad akaratuk alapján cselekszenek, s ebből eredően a bűncselekmény is a szabad akarat következménye. Ennek megfelelően épült ki még a XVIII. század végén és a XIX. század

elején uralkodó ún. klasszikus igazságszolgáltatási rendszer is, melynek az ideológiai alapját a szabad akarat eszméje uralta, s a büntető felelősségrevonás, az igazságszolgáltatás célját a megtorlásban jelölték meg, és ennek eszközeként a tetтарыos büntetést tartották igazságosnak.

E nézetekkel szemben elsőként Adolphe Quetelet, a belga morálstatistikus, matematikus, csillagász és drámaíró, tehát egy igazi polihisztor fogalmazta meg álláspontját az emberi, a bűnös emberi magatartásban is érvényesülő determinációról a Nyugat-Európában az 1820-as években bevezetett bűnügyi statisztikai adatszolgáltatás alapján.

A bűnügyi statisztikai adatszolgáltatást Franciaországban 1826-ban vezették be. S ez időtől kezdve rendszeresen, évenként közölték az igazságszolgáltatás szerveinek működésére és a bűncselekményekre, a bűnelkövetőkre vonatkozó adatokat. Quetelet behatóan tanulmányozta a francia bűnügyi statisztika első hat évének adatait, az 1826-1831 évig terjedő időszakra vonatkozóan.¹⁶

Quetelet a statisztikai adatok alapján felismerte, hogy *a bűnözésben is törvényszerűségek uralkodnak éppen úgy, mint a társadalom egyéb jelenségeiben vagy a természeti erők birodalmában*. Követői ezért őt a kriminológia atyjának, a kriminológiai törvényszerűségek első felismerőjének tekintették, s mi, a kriminológia jelenlegi művelői is annak tekintjük.

Quetelet szerint a bűnözés okait két nagy csoportra lehet osztani: Az egyik csoport a *természeti erők* csoportja, amely erők az állati és növényvilágban egyedül érvényesülnek. A másik csoport a *társadalmi erők* – vagy az ő kifejezésével élve – a *perturbációs erők*, a *zavaró erők* csoportja, amelyek az ember erkölcsi és értelmi természetéből, tehát a társadalmi élet viszonyaiból adódnak, s zavarhatják a természeti erők érvényesülését. E két erőcsoport határozza meg, determinálja a bűncselekmények elkövetését. A megvalósult bűnös emberi magatartás tehát determinálódott, determinált, a jövőbeni pedig determinálódni fog, amikor a jövő szférájából az idő múlásával átkerül a múlt szférájába. Quetelet szerint „Az ember mint a szociális egésznek a tagja minden adott pillanatban a szükségszerűségnek engedelmessé válik és rendszeresen megfizeti annak adóját, de mint ember, aki intellektuális képességeinek minden erejét felhasználja és úgy mond: uralkodik ezen erők felett, megváltoztatja következményeit, és törekedhet a jobb jövő felé.”¹⁷

Mint az idézetből kitűnik, Quetelet nem a mechanikus determinizmus híve, mint-hogy elismeri az ember és az őt körülvevő természet és társadalom kölcsönhatását. De Quetelet szerint a bűnözés nemcsak szükségszerű velejárója a társadalomnak, hanem az is megállapítható, hogy az emberek évről évre hasonló számban és arányban követnek el bűncselekményeket. Quetelet ezt a tényszerű helyzetet úgy értékelte, hogy „Szomorú az emberi nem sorsa, mert előre ki lehet számítani, hogy hány ember fogja bemocskolni kezét embertársa vérével.”¹⁸ És valóban, megközelítően ma is ki lehet számítani,

16 A. Quetelet: *Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale*. 1935.

17 A. Quetelet: *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme*. 1869.

18 A. Quetelet: *id. mű*

nagy valószínűséggel prognosztizálni lehet, hogy a következő években hány gyilkosságot fognak elkövetni egy meghatározott területen. De szerintem ennek a törvényszerűségnek a felismerése nem ad okot a szomorúságra. Ellenkezőleg, ha képesek vagyunk megközelítő pontossággal behatárolni az elkövetendő gyilkosságok vagy egyéb bűncselekmények számát és megjelölni ezeknek az okait, s ha ezen okok jelentős részét meg tudjuk szüntetni, akkor várható, hogy az okok megszüntetésének arányában az emberölések száma is csökkenni fog. De hasonló módon lehet eljárni más nemkívánatos jelenségek csökkentése érdekében is. E gondolatokból is kitűnik, hogy a jelenségek okainak a feltárása igen lényeges társadalmi érdek, mert az okok feltárása alapján valószínűsíthető a jelenségek jövőbeni alakulása. Ha tudjuk növelni a kedvező jelenségek valószínű okait és csökkenteni a kedvezőtlenekét, mint például a bűncselekményekét, akkor a társadalom fejlődése biztosítja a jogkövetés növekedését, az emberi együttélés kedvező változását.

Az elmondottakból is megállapítható, hogy Quetelet vizsgálatai a bűnözés terén bizonyították, hogy a társadalmi élet látszólag véletlen jelenségeiben éppen úgy törvényszerűségek uralkodnak, mint a természeti jelenségek körében. Ez a felismerés fokozatosan elterjedt a tudományos ismeretek világában. A XIX. század utolsó harmadában kibontakoztak a kriminálantropológiai és a kriminálszociológiai irányzatok, amelyek elutasították a szabad akaratra épülő „klasszikusnak” nevezett igazságszolgáltatási ideológiát a megtorlási célokkal és a tettarányos büntetések alkalmazásával együtt. Az új irányzatok elméleti alapjaként a determinista szemlélet, az igazságszolgáltatás céljaként a megelőzés és eszközeként pedig a tettarányos büntetés helyett az individuális büntetés, az elkövető személyiségét és környezetét is figyelembe vevő intézkedések alkalmazásának az igénye fogalmazódott meg.

Az új szemléleti módnak megfelelően a századfordulón új büntetőjogi törvények jelentek meg az igazságszolgáltatás reformjaként. Az új törvényekben a személytelen elkövető, az „aki” helyett megfogalmazódott a különbségtétel pl. a fiatalok és a felnőtt korú elkövetők, az első bűntényes és a visszaesők között, vagyis több tekintetben specializálódott, individualizálódott a büntetés, a büntetettre való reagálás.

Ezek az úgynevezett pozitivisták, determinista tanok a XIX. és a XX. század fordulóján elsősorban a fejlett európai országokban jelentek meg. Hazánkban pl. az 1908. évi I. Büntetőnovella miniszteri indoklása a következő gondolatokat is tartalmazza: „A determinizmus és az indeterminizmus harcában a törvényjavaslat az akaratszabadság álláspontjára helyezkedik, de elismeri azt a korlátozást, hogy a létező társadalmi környezet és a büntetett testi, szellemi és erkölcsi fejlettsége az akarati elhatározásnál mint determináló tényezők hatnak. Ebből a javaslat azt a következtetést vonja le, hogy a közhatalomnak a determináló tényezők megváltoztatása útján módjában van egyeseknek nemcsak külső viselkedésére, hanem belső erkölcsi életének alakulására is befolyást gyakorolni.”

A miniszteri indoklás hivatkozik ugyan az akaratszabadság álláspontjára, de elismeri azt a determinációs folyamatot, melynek eredményeként „a büntetett szellemi és erkölcsi fejlettsége valamint a társadalmi és a környezeti tényezők megváltoztatása útján

az egyén viselkedése befolyásolható.” Hasonló módon értékelte a determinációt az 1928. évi X. törvény, a II. Büntetőnovella is, amikor bevezette a határozatlan tartamú szabadságvesztés intézményét a megrögzött bűnözők számára. Vagyis abból a tényből indult ki, hogy a bűnelkövetők is különbözőek az öröklött tulajdonságaiktól, a társadalmi körülményeiktől és a személyiségüktől függően. S ennek megfelelően a büntetéseket a bűncselekmény okainak megfelelően differenciáltan kell alkalmazni, vagyis a klasszikus, a megtorlásra épülő büntetőjogi szemlélet helyett a pozitivistá, a nevelő jellegű, a differenciált büntetés szemlélete került előtérbe.

A második világháború előtti hazai kriminológia és büntetőjog jelentős képviselői: Balogh Jenő, Irk Albert, Hacker Ervin, Vámbéry Rusztem, és még sokan mások nagy jelentőséget tulajdonítottak a bűnös emberi magatartásokban érvényesülő oksági tényezőknek: az elkövető személyiségének, genetikai adottságainak, társadalmi körülményeinek, mint alapvető determináló faktoroknak.

A második világháború után, az első két évtizedben a kriminológia, mint a bűnözés, a bűnös emberi magatartást objektíven értékelő tudomány, nem volt kötelező tantárgy a hazai egyetemek jogi karain. A legtöbb ismeretet e tekintetben a „Statisztika” c. tantárgy jelentette, mert viszonylag nagy teret szentelt az igazságügyi statisztika problémáinak.¹⁹

Theiss Ede professzor, az ELTE Jogi Kara Statisztikai Tanszékének vezetője személyesen is behatóan tanulmányozta a bűnözés természetét, különösen az oksági problémáit.²⁰

A „jelenkor”, vagyis a közeli múlt és a közeli jövő (2-3 évtized) egyik jellemző vonása, hogy a bűnözés jelentős mértékben megnövekedett, s valószínűsíthető a további növekedés vagy a stagnálás. Ez a súlyos kriminális állapot és tendencia mindenekelőtt azoknak a jelentős társadalmi átalakulásoknak a következménye, amelyek az elmúlt évtizedekben megnyilvánultak a különböző országokban és földrészekben. Ezek a káros, nem kívánatos kriminális jelenségek többségüket tekintve nem a véletlenek megnyilvánulási formái, hanem a tudatos, a céltudatos emberi cselekvések sorozatai. Például: az ismertté vált szándékos bűncselekmények aránya az utóbbi öt évben hazánkban 98,6 és 98,9% közötti arányt képviselt. Ebből következik, hogy a gondatlan bűncselekmények aránya csupán 1,4 és 1,1%-ot tett ki.²¹

Ezek az adatok egyértelművé teszik, hogy a bűnös emberi magatartásokban nagyobb szerepe van a törvényszerűségeknek, mint a véletleneknek. Vagyis a bűnözés, mint társadalmi tömegjelenség is meghatározott okok okozatai, alapjában véve a tudatos emberi magatartások megnyilvánulásai. A véletlen hatások esetében arról van szó, hogy a mi tudatos, célszerű cselekvéseink okozati láncolatába lép egy idegen, vagy

19 Dr. Theiss Ede: Igazságügyi statisztika. In: Horváth Róbert, Kovacsics József, Theiss Ede: Statisztika. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1959.

20 Theiss Ede: A bűnözés okainak statisztikai vizsgálata. Jogtudományi Közlöny, 1958. november-december

21 Tájékoztató a bűnözésről. 2003. év. Belügyminisztérium Informatikai Hivatala és a Legfőbb Ügyészség Számítástechnika-alkalmazási és Információs Főosztálya. 33. old.

nem várt, egy véletlen okozati láncolat, s lényegesen befolyásolja az általunk elérni kívánt célok érdekében kialakított tevékenységi sorozatot, az okozat létrejöttét. Tehát Teller Ede szavaival élve „a véletlen is törvényszerű”, csak ismereteink, tudásunk határain kívül eső, nem várt, nem valószínűsített oksági tényező, vagy oksági láncolat.

Azonos-e az okság, a determináció struktúrája a fizikában és a kriminológiában?

Amikor e témakörben vizsgálódunk, mindenekelőtt különbséget kell tennünk az élettelen tárgyak és az emberek körében érvényesülő kauzalitás között. Az élettelen tárgyak, a természeti jelenségek körében a különböző tárgyak egymásra gyakorolt hatásokban a mechanikus törvényszerűségek uralkodnak. Ezzel szemben, vagy ettől eltérően az emberi kapcsolatok rendszerében, de különösen a kriminológia terén az oksági törvényszerűségeket a bűnös emberi magatartások és a hatályos jogi törvények közti kapcsolatok milyenségében vizsgáljuk.

A bűnös emberi magatartások körében éppen úgy, mint egyéb emberi magatartások körében a mechanikus törvényszerűségen túl – és elsősorban – az emberi faj sajátjaként ismert agyműködés, az idegrendszer és a személyiség közbeékelődésével megvalósuló törvényszerűségek uralkodnak. Az ember egyedi cselekvéseiben és az emberi közösségek, a társadalom tagjai által tanúsított magatartásokban döntő szerepe van az agyműködés, a személyiség milyenségének, a társadalmi lét sajátosságainak.

A kriminológia amikor kutatja a bűncselekmény és a bűnözés okait és feltételeit, akkor első lépésként a személyiség állapotát vizsgálja, minthogy abban jelennek meg a szomatikus és a külső faktorok hatásai, s ott fogalmazódnak meg a vágyak, az igények és a cselekvési célkitűzések, valamint a célok eléréséhez szükséges eszközök.

Mint az elmondottakból kitűnik, az emberi tevékenység okai között sajátos és döntő szerepe van az emberi agynak és az idegrendszernek, az agyban felhalmozott ismereteknek, a tudásnak. Az ember minél inkább ismeri az őt körülvevő jelenségeket, azok összefüggéseit, annál inkább olyan döntéseket tud hozni, amelyek részben vagy egészen kielégítik a szükségleteit, vágyait, igényeit.

A jövőben megvalósuló, megvalósítandó célkitűzések – bűnös vagy nem bűnös egyaránt – a múlt ismereteire, az elért tudásra, az egyén biológiai, genetikai adottságaira és a társadalmi környezet hatására, ösztönzésére épülnek. A bűncselekmény (vagy bármely más cselekmény) létrejöttében tehát közvetlenül a személyiségnek, mint az akaratelhatározást produkáló közvetlen tényezőnek van döntő szerepe.

A személyiség állapotának, az elkövető pszichikumának és a megvalósult bűncselekmény személyiséghez kötődő kapcsolatának, mint a végső okozati láncszemnek a megállapítása, megismerése után a kriminológia rendszerint az elkövető genetikai, szomatikus tényezőinek, mint a személyiség kifejlődésében, mint az okozat determinálásában résztvevő tényezőknek az oksági összefüggéseit vizsgálja. A kriminológia ugyancsak szükségesnek tartja megvizsgálni a genetikai tényezők hatása mellett a társadalmi és a természeti tényezők determináló hatását. Ha a személyiségnek a bűncselekmény elkövetését közvetlenül megelőző állapotát úgy tekintjük, mint az azt megelő-

ző szomatikus és társadalmi, valamint a környezeti tényezők okozatát, akkor láthatjuk, hogy a bűncselekmény, mint okozat úgynevezett oksági láncolatban, ok-okozati láncolatban keresztül determinálódik. S ezt az ok-okozati láncolatot – ha szükséges – visszafelé meg kell ismernünk a születésig, esetleg a megtermékenyítésig, hogy világos, érthető és egyértelmű legyen a vizsgált bűncselekmény oksági sémája.

Az ok-okozati láncolatok vizsgálata kiterjesztendő a bűnös és nem bűnös emberi magatartásokra egyaránt. A társadalom rendszerint többféle magatartás, cselekvés tanúsítására nyújt lehetőséget. Ezért a normasértő és a normakövető magatartás mintegy alternatív lehetőségként jelentkezik az egyén számára.

Minden társadalomnak megvan a maga történelmileg kialakult struktúrája, s az akkor működik relatíve harmonikusan, ha az intézményrendszere, s ezen belül a felelősségi rendszer is igazodik a társadalomban működő törvényszerűségekhez.

Számomra úgy tűnik, hogy a determinizmus és az akaratszabadság kérdésköre a felelősség szempontjából sem kerülhető meg, mert egészen másféle következtetésre jutunk, ha a determinista koncepciót fogadjuk el, mintha az objektív viszonyoktól függetlenül szabad akarat álláspontjára helyezkedünk.

A bűnügyi szakemberek körében sokan féltik a felelősségi rendszert, a büntető igazságszolgáltatást a determinizmus elvének az érvényesítésétől, mert vagy az indeterminizmus hívei, vagy tévesen értelmezik a determinációt és azonosítják azt a mechanikus determinizmussal. Ezért hangsúlyozni szeretném, hogy a természeti jelenségek körében érvényesülő mechanikus determináció nem azonos a társadalomban, az emberek tevékenységében érvényesülő determinációval. A Quetelet féle felismerés e tekintetben, nevezetesen, hogy a bűnös emberi cselekvésekben éppen úgy törvényszerűségek uralkodnak, mint a természeti jelenségek körében, nem azt jelenti, hogy itt azonos determinációs folyamatokról lenne szó, minthogy a társadalom, az emberi viselkedések szférájában az objektív hatások közé beékelődik az ember személyisége, a céltudatos tevékenysége. Napjainkban már sokak számára természetesnek tűnik, hogy a bűnözést mindezekelőtt a társadalmi viszonyok determinálják, s az így determinált személyiség érvényesíti céljainak elérésében az általa megszerzett ismereteket. A modern determinista koncepció, vagy helyesebben a determinista koncepció modern, kifinomult, az emberi cselekvések körében is alkalmazható formája szerint a társadalom, az ember környezete valóban többféle cselekvési lehetőséget kínál az emberi cselekvés, az emberi választás számára, de egyben meg is szabja a választás kereteit, és az ember – úgy mond – választhat ezen lehetőségek között. De az, hogy az ember mit választ, vagyis maga a választás, éppen úgy determinálódik, mint minden más jelenség. A választás két tényezőcsoport hatásának, kölcsönhatásának eredője, nevezetesen: a személyiség milyenségének, állapotának és az aktuális, az éppen létező objektív viszonyok, azaz a szituáció hatásának. Az viszont, hogy kinek milyen a személyisége, milyen ismeretekkel, célokkal, feladatmegoldási készségekkel rendelkezik és éppen milyen szituáció veszi körül, az a múlt objektív viszonyainak függvénye, okozata, ami okozati láncolatokon, kölcsönhatásokon keresztül determinálódott. Így válik az ontogenetikus determináció törvényszerűséggé az egyedi jelenségek halmazában, a tömegjelenségekben.

Alapvető kérdése a determinista felfogásnak az emberi cselekvés autonómiája vagy viszonylagos autonómiája, avagy ahogyan leggyakrabban, de pontatlanul fogalmazzák, a „viszonylagos szabad akarata”. A mi felfogásunk és szóhasználatunk szerint a személyiségnek van viszonylagos önállósága az aktuális objektív viszonyokhoz, a szituáció hatásaihoz képest. De nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a személyiség reagálása a külső hatásokra a személyiség állapotától, milyenségétől függ, attól, hogy az egyén hogyan reagál a külső hatásokra. Ugyanazokra a külső hatásokra az eltérő személyiségű emberek eltérő módon reagálnak, míg az azonos személyiségűek azonos módon. A reagálás módja tehát a külső hatások mellett a személyiség különbözőségének a függvénye. A magasan társadalmiasult személyiség kedvező feltételek esetén sem fog bűncselekményt elkövetni, mert nála az akaratelhatározást megelőző motivációs harcban – ha van ilyen egyáltalán – a kötelességszerű indítékok könnyedén győzedelmeskednek. Míg a társadalomellenes tudati beállítottsággal rendelkező személyiség a bűnelkövetés feltételeinek hiányában az objektív lehetőségektől függően maga is képes megteremteni azokat. A személyiségnek tehát nincs autonómiája a múlt objektív hatásait illetően, csak a jövő elképzelt szituációs hatásaival szemben rendelkezik viszonylagos önállósággal éppen a múlt hatásaitól függően.

Ezek a megállapítások szükségképpen vetik fel annak kérdését, hogy milyen mértékben autonóm korunk emberének személyisége. Az emberek filogenetikus fejlődését szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy az ismeretek, a tudás felhalmozódásának folyamatában az autonómia egyre szélesebbé, erőteljesebbé válik. *Ahogy egyre mélyebben hatolunk be a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás törvényszerűségeinek megismerésébe, úgy szélesedik személyiségünk autonómiája.* Minél kisebb torzulással tükröződik bennünk az objektív valóság, annál inkább felel meg cselekvésünk az objektív törvényszerűségeknek.

Az itt elmondottak elfogadása, helyeslése azt eredményezi, hogy a bűncselekményt éppen úgy, mint minden más emberi magatartást, nem a szabad akarat megnyilvánulásának, hanem a pszichikai, a szomatikus és a társadalmi tényezők hatásának, az oksági láncolaton keresztül bekövetkező okozatának kell tekintenünk. Vagyis a bűncselekmények is ugyanúgy, mint minden más emberi magatartás, ami már létrejött, az okozati láncolaton keresztül determinálódott, s a jövőbeni emberi magatartások pedig determinálnak, ha majd átlépik múlt és a jövő között mozgó határvonalat. A determináció tehát még az emberi társadalomban sem mítosz, hanem valóságos folyamat, amit a tudomány felhasználásával minél alaposabban meg kell ismernünk, hogy a jövőt minél pontosabban, minél nagyobb valószínűséggel tudjuk behatárolni, s az emberiség javára fordítani.

Úgy gondolom, hogy az itt elmondottakból kiderül az is, hogy a kvantummechanikában éppen úgy érvényesül a determináció, mint a társadalmi tevékenység területén, s ezen belül a bűncselekmények körében. De célszerűnek látom hangsúlyozni, hogy az „úgy” szócska csak azt jelenti, hogy ott is és itt is érvényesül a determináció, de az érvényesülés módja, az érvényesülés mechanizmusa nem azonos. *Az élettelen fizika világában érvényesülő determináció a természeti törvényeknek megfelelően mechanikusan*

realizálódik. Az emberek, a társadalom világában viszont a determináció egy bonyolult mechanizmuson keresztül, az emberi agy, az emberi tudat segítségével érvényesül. A pszichikum milyensége, mint okozat, egyfelől az öröklött és szerzet szomatikus (genetikai) adottságoktól, másfelől pedig az egyént körülvevő társadalmi és természeti környezet hatásától függ. Ebben az áttételes, a szubjektumnak is lehetőséget biztosító mechanizmusban mutatkozik a különbség a mechanikában és az emberi magatartásban érvényesülő determináció másságában, eltérő voltában.

Az embert a valóságot felismerő, a törvényszerűségeket alkalmazni tudó és a jövőt valószínűsítő képessége teszi alkalmassá arra, hogy bizonyos mértékig és egyre inkább megváltoztassa a környezetét, a létfeltételeit, s így ne az egymással vívott harc, hanem a békés alkotó munka kerüljön az emberi tevékenység középpontjába.

Az oksági törvényszerűségek és a determináció jelentősége a kriminológiában, a bűnözés elleni harcban

Tekintettel arra, hogy az oksági törvényszerűségek és a determináció is a tudomány alapvető elméleti tételei közé tartoznak, jelen esetben a bűnözés elleni harc elméleti és gyakorlati problémáinak megoldását ezen elvekhez kell kapcsolnunk, ezekhez kell igazítanunk.

Az első kérdés, ami itt is szükségképpen felmerül, hogy ezeket az alapelveket milyen mértékben fogadják el a bűnügyi tudományok művelői, képviselői, a törvényhozók és a törvények alkalmazói. Nincs tudomásom arról, hogy e témakörben bárki is tudományos vizsgálatot végzett volna. Így csak a saját benyomásaim alapján mondhatom, hogy mintegy 40-60%-os arány reálisnak tekinthető. A már idézett Quetelet-féle kauzális törvényszerűség hirdetése, hangoztatása a XIX. század végére, a XX. század elejére elérte, hogy a büntető törvényekben is megfogalmazódjon a determinista szemlélet a klasszikus, a szabad akaratra épülő felfogással szemben. Innentől kezdve az oksági törvények létezését is elfogadó elvek, az úgynevezett pozitivisták szemlélet is érvényre jutott, azaz a szabad akarat elvére épülő igazságszolgáltatás helyett az oksági törvények, a determinációs folyamatok tanulmányozása, figyelembevétele került előtérbe. Ennek megfelelően a megtorlási, az elrettentési célok helyett a megelőzési, a tudatos normakövetési célok (speciális és generális prevenció) kitűzése került előtérbe. Így a tetтарыnyos büntetés helyett a bűnözés csökkentése érdekében az elkövető személyiségéhez, biológiai adottságaihoz és a társadalmi létfeltételeihez igazodó büntetés kiszabása vált követelménnyé. Ebben a szellemben került bevezetésre többek között a fiatalok és a visszaesők sajátos, individuális felelősségrevonási rendszere. Ez a szemlélet a XX. század elején megerősödött, majd a század végén, a bűnözés növekedésének következtében újra előtérbe került a klasszikus igazságszolgáltatási rendszer igénye „neoklasszikus” címszó alatt. Ez időszakban a szakembereknek egy jelentős hányada új utakat keresett új igazságszolgáltatási formákban vélte megtalálni a hatékony és igazságos bűnmelegelőzési eszközöket. Ez az új, korszerű igazságszolgáltatási forma a „kárhelyreállító igazságszolgáltatás” néven a bűncselekmények áldozatait, az áldozatok sérelmeinek az orvoslását helyezte az igazságszolgáltatás központjába. A mai nyelven ez többek kö-

zött azt is jelenti, hogy az igazságszolgáltatás csak akkor tekinthető igazságosnak, ha az áldozatnak is igazságot szolgáltat, vagyis biztosítja az áldozat kárának megtérítését, orvosolja az okozott sérelmeket. Az elkövetővel szemben alkalmazott intézkedés így függvényévé válik a kárhelyreállítás módjának és mértékének.

A bűncselekmények áldozatainak okozott károk helyreállításával, az igazságszolgáltatás megreformálásával ma már nemzeti és nemzetközi szervek is foglalkoznak. Az ENSZ-nek, az Európai Tanácsnak különböző határozatai ösztönzik a tagállamok kormányait a bűncselekmények áldozatainak támogatására, az igazságszolgáltatásba történő bevonásukra. Sokat tesznek az áldozatok támogatása érdekében az egyre erősödő nemzetközi és nemzeti társadalmi szervek is. Ilyen pl. az Európai Fórum az Áldozatok Szolgálatában, vagy Magyarországon a Fehér Gyűrű Áldozatvédő Szervezet.

Az itt vázlatosan ismertetett igazságszolgáltatási forma csak akkor érvényesülhet, ha az oksági törvényszerűsége és a determináció elvének az elfogadására épül még akkor is, ha ez a tény nem nyer kellő megfogalmazást a mindennapi tevékenység során.

A jelen korban (közeli múlt és közeli jövő) az emberek igen jelentős hányada még nem áll a tudásnak azon a szintjén, hogy megfelelően el tudna igazodni a társadalmi jelenségek körében létrejövő változások törvényszerűségeiben. A tudás és nem tudás kérdésével kapcsolatban még egy jellemző példát szeretnék felhozni, ami kapcsolatban van az „ártatlanság vélelmének” értelmezésével. Az ártatlanság véelme az igazságszolgáltatás egyik alapelve, a polgári forradalom terméke. Az első megfogalmazás az 1789-ben kiadott „Az Emberi és Polgári Jogok Deklarációjában” olvasható: „Minden embert ártatlannak kell vélelmezni mindaddig, amíg a bűnösségét meg nem állapították.” Tartalmilag ez a megfogalmazás némi módosítással ma is a leggyakrabban használt kifejezés. Az ENSZ által 1948-ban elfogadott „Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata” című fogalmazvány szerint „Minden büntetendő cselekménnyel vádolt személyt ártatlannak kell vélelmezni mindaddig, amíg a bűnösségét a lefolytatott perben, a védelemhez szükséges valamennyi biztosíték mellett, törvényesen megállapítják.” A szakemberek szerint általában ezen büntetőeljárási alapelv elfogadása alkalmas lehet arra, hogy bizonyítást nyerjen az igazságszolgáltatás humanizmusa, az alapvető emberi jogok tiszteletben tartása.

A szakirodalom szerint ha valamit valamilyennek vélelmezünk, az azt jelenti, hogy a vélelmezett jelenséget olyannak kell tekintenünk, mint amilyennek vélelmezzük, függetlenül attól, hogy a valóságban az olyan-e vagy sem. *Az ártatlanság vélelmét csak a jogerős bírói ítélet szüntetheti meg*, vagyis a bűncselekménnyel gyanúsított személyt a jogerős (gyakran másodfokú) ítéletig ártatlannak kell tekinteni. Ez a gyakorlatban – logikusan ítélve – azt jelentheti, hogy a rendőrség ártatlan embereket bilincsel meg, tartóztat le, s tart fogva gyakran több hónapon, esetleg éveken át. Az ügyészség sorozatosan ártatlan embereket vádol, ártatlan emberekre kéri a legsúlyosabb büntetéseket is. Az ártatlanság vélelmének a jogerős bírói ítélethez kötött feloldása logikátlan, érdemben használhatatlan alapelv. Csak arra jó, hogy dicsekedjünk az igazságszolgáltatás vélelmezett humanizmusával, az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásával. A reális, a valóban humanista igazságszolgáltatás az ártatlanság véelme helyett *a bűnösség vélelmé-*

nek tilalmára kell, hogy építsen. Ez az elv így fogalmazható meg logikusan: senkit sem szabad addig bűnösnek tekinteni, amíg a bűnösségét jogerős bírói ítélet meg nem állapítja. Ez az elv azt tartalmazza, hogy a gyanúsított lehet bűnös is, de lehet ártatlan is. Az ítélet feladata, hogy döntsön ebben a kérdésben.

Az utóbbi években gyakran és egyre gyakrabban találkozhatunk az ártatlanság vélelmére történő hivatkozással, főleg politikusokkal kapcsolatban, akik valamilyen jogsertő ügy kapcsán gyanúba keveredtek, vagy „érintettek” váltak. Érdekes itt is idézni Király Tibor „Mit ér az ártatlanság véelme?” című tanulmányának egyik mondatát: „A figyelem az ártatlanság véelme felé leginkább akkor fordul, amikor kiderül, hogy a büntető igazságszolgáltatásban valami nincs rendben, amikor nem hétköznapi hibák, tévedések fordulnak elő.”²² Ez a megállapítás igaz volt a tanulmány megjelenésének idején is, de különösen igaz napjainkban, amikor az igazságszolgáltatásunk elavult, sok tekintetben igazságtalan volta nyilvánvalóvá, könnyen bizonyíthatóvá vált.

Az igazságszolgáltatás fogalma a közfelfogásban erősen kötődik a büntető felelőségre vonás gyakorlatához, ezen belül is a bíróság ítélkező tevékenységéhez. Sokan úgy vélik, hogy a büntető igazságszolgáltatás a bíróságok monopóliuma. Így a szabálysértésekért, a fegyelmi vétségekért és az egyéb negatív emberi magatartásokért történő felelőségre vonás során nem „igazságszolgáltatás”, hanem valamiféle reagálás történik az emberek által tanúsított, de bűncselekménnyé nem minősíthető jogilag tiltott magatartásokra.

Az igazságszolgáltatás ilyen beszűkített értelmezése a bűnügyi szakemberek jelentős hányadánál azt eredményezi, hogy a felelősség fogalma azonosul a felelőségre vonással, ami azt a látszatot keltheti, ahhoz a szemlélethez vezethet, hogy az emberek normasértés nélkül nem rendelkeznek felelőséggel, nem tartoznak felelőséggel tetteikért, mintha a norma szerinti, a jog szerinti magatartás az ember lényegéből adódna, s ez lenne természetes emberi magatartás. Itt tulajdonképpen a felelőtlenység és a felelősség, a bűnös, a normasértő és a felelős, a társadalom érdekeit is szem előtt tartó magatartási formák helytelen értékeléséről van szó. A felelőtlen emberi magatartások közelebb állnak az ösztönös, a meggondolatlan, a szükségletek mindenáron való kielégítését jelentő magatartásokhoz, mint a felelősségteljes, a normakövető, a mások, a társadalom érdekeit is szem előtt tartó magatartások. Ezen utóbbi magatartásformák racionalitást, tudást, alkalmazkodást jelentenek

A felelősség alapját jogok és kötelezettségek alkotják. Attól lesz egy tevékenység felelősségteljes vagy felelőtlen, hogy az egyén helyesen él-e jogaival vagy visszaél azokkal, hogy teljesíti-e a kötelezettségét vagy megszegi azokat.²³

A felelősség ilyen értelmezéséből logikusan következik, hogy beszélhetünk pozitív és negatív felelőségről, azaz normakövető és normasértő felelőségről, és hogy a fele-

22 Király Tibor: Mit ér az ártatlanság véelme? 1987.

23 Felelősség és társadalom. Felelősség a bűncselekményekért és a szabálysértésekért. Nemzetközi konferencia. Siófok. 1988. szeptember 19-24. Budapest, 1989.

lösségre vonás nem más, mint a társadalmi normák teljesítésének vagy megszegésének a társadalmi ellenőrzése és értékelése.

A valóságban, az emberi magatartások sokaságában a normasértő, a felelőtlen, a bűnös magatartási formák igen jelentős hányadot képviselnek. Ennek csökkentésére irányul minden bűnmegelőzési tevékenység, a generális és a speciális prevenció egyaránt. Az utóbbi évtizedekben a bűnmegelőzés igénye, és az ehhez szükséges különböző eszközök alkalmazásának a kiszélesítése egyre fokozódó mértékben realizálódik. Úgy tűnik, hogy a kriminológiai ismeretek kiszélesítése e tekintetben egyre inkább eléri a célját. A normasértő magatartások értékelése a felelősségre vonás, a szankciók alkalmazása fokozatosan az okság és a determináció elveire épül.

Ezzel szemben a normakövető, a felelősségteljes magatartásokkal kapcsolatban, még mindig az a felfogás uralkodik, hogy ez a fajta viselkedés a természetes, az ember énjéből fakad, az ember veleszületett tulajdonsága. Noha a kriminálszociológia egyik jeles képviselője: Gabriel Tarde már a XIX. század második felében megfogalmazta az akkor sokak által elfogadott álláspontot, mondván, hogy *a gyermek születésekor nem rendelkezik se erényekkel, se bűnöző tulajdonságokkal*. A környezettől függ, hogy a gyermek milyenné válik, erkölcsössé vagy bűnözővé.²⁴ Vagyis az emberi magatartás személyiségi, genetikai, társadalmi és természeti okok által determinálódik. Napjainkra a tudományos értékítélet úgy alakult, hogy a bűncselekményre reagálni kell, az elkövetőt felelősségre kell vonni és meg kell büntetni megtorlási vagy megelőzési céllal.

De hogyan reagál a társadalom az emberi magatartások többségét kitevő „normakövető” magatartásokra, azoknak az embereknek a tevékenységére, akiket a körülmények, az oksági tényezők, a mindennapi létfeltételek a normakövetésre serkentenek? Az tény, hogy a normakövető emberek köréből kiemelkedő egyéneket a társadalom kitünteteti, elismerésben részesíti. A nagy többség azonban csak a fizetését kapja meg az elvégzett munkáért, esetleg prémiumot vagy fizetésemelést kap jó teljesítményéért. Az átlagos teljesítmény, a mindennapi normateljesítés az emberek többségénél szó nélkül, reagálás nélkül marad. Míg a társadalom a legkisebb felelőtlenésre is reagál, addig az átlagos felelősségteljes tevékenység reagálás nélkül marad. Még az is csak ritkán hangzik el, hogy „köszönöm a munkát, a felelősséggel végzett tevékenységért”.

A társadalomnak nem csak arra kell energiát fordítania, hogy a normasértések csökkenjenek, hogy csökkenő tendenciát mutassanak, hanem arra is, hogy a normakövető magatartásokat serkentse, ösztönözze. Meggyőződésem, hogy ha az igazságszolgáltatásra, a bűnmegelőzésre fordított összegnek a társadalom csak a felét kitevő hányadot és ugyanennyi energiát fordítana a normakövetés ösztönzésére, néhány év után a bűnözés is jelentősen csökkenő tendenciát mutatna.

A felelősségteljes, a normakövető magatartás ösztönzését már gyermekkorban tudatosan és határozottan el kellene kezdeni. Tudatunk kell a gyerekekkel, hogy a társadalomban is törvényszerűségek uralkodnak, s nem alakíthatunk ki magunk számára tet-

szés szerinti társadalmat, csak olyat, ami a múltunkból következik vagy következhet. Másfelől a felelősségi rendszert is úgy kell kialakítanunk (a pozitív és a negatív felelősség terén egyaránt), hogy az kövesse a társadalom alapvető változásait, s az egyedek tevékenységét is a törvényszerűségek, a kedvező társadalmi változások irányába terelje.

S ebben az irány meghatározásban abból kell kiindulni, hogy jelenleg nagyon sok normasértésre nincs reakciója a társadalomnak. De még inkább így van ezzel a norma-követő magatartások esetében. A kötelességek átlagos teljesítését a társadalom rendszert csak tudomásul veszi, a jutalmakra, az elismerésre csak a kiemelkedő teljesítmények esetén kerül sor. Ez általános szemlélet, mondhatjuk úgy is, hogy világnézet napjaink társadalmában. Nagyon bölcsen jegyezte meg Cesare Beccaria a „Büntett és büntetés” c. könyvében: „A bűncselekmények megelőzésére szolgáló eszköz az erény megjutalmazása is. Ebben a tekintetben manapság valamennyi nép törvényeiben általános hallgatást lehet megfigyelni.”²⁵

Az egyéni és a társadalmi tudat a felelősséggel kapcsolatban jelentős mértékben attól függ, hogy:

- a) milyen elméleti alapra helyezjük a felelősségre vonás rendszerét,
- b) milyen normák teljesítését várja el a közösség az egyénektől és fordítva, milyen normák teljesítését várják el az egyének a közösségtől, annak képviselőitől,
- c) hogyan ismerjük el, hogyan díjazzuk a normák teljesítését,
- d) hogyan ítéljük meg a normák megsértőit.

A bűnös emberi magatartások körében érvényesülő törvényszerűségek megismerése alapján szükségképpen arra a következtetésre jutunk a formállogika segítségével, hogy a bűnözés volumenének, dinamikájának a kedvező irányú megváltoztatását csak akkor érhetjük el, ha a bűnözés okai megváltoznak, ha kedvező irányba változtatjuk meg a bűnözés oksági tényezőit. Ez az igény csak akkor teljesülhet, ha

1.) átalakítjuk, modernebbé tesszük az igazságszolgáltatást, a bűncselekményekkel okozott károk helyreállítását, s ebben megfelelő szerepet biztosítunk az áldozatoknak, az elkövetőknek, a különböző társadalmi közösségeknek és az államnak egyaránt.

2.) a bűnözés megelőzését kiemelt társadalmi és állami intézkedésnek tekintjük, s ennek szem előtt tartásával szervezzük meg a társadalmi élet minden területét.

3.) tudatosítjuk az emberekben, hogy a bűnözés, a törvénysértés sokkal inkább ösztönös viselkedés, mint a jogkövető, a társadalmi követelményekhez alkalmazkodó emberi magatartás. Ez utóbbi magatartási forma tudatos tevékenység, hasznos a társadalom számára, ezért a tanúsítója kitüntetés, elismerés, köszönetet érdemel.

4.) megismertetjük az általános iskolás gyermekekkel a bűnös és nem bűnös emberi magatartásokra vonatkozó alapismereteket legkésőbb az általános iskola utolsó osztályában, még a 12. vagy a 14. életév betöltése előtt, a büntethetőség korévétől függően, hogy a jelenleginél nagyobb felelősséggel tudjanak dönteni a bűnözés és a törvény-

követő magatartás oksági tényezőinek ismerete alapján a mindennapi tevékenységük realizálásában.

A tudásalapú társadalom megteremtése

A címben szereplő gondolat már évekkel ezelőtt megfogalmazódott és erőteljes hangsúlyozást nyert különösen a Magyar Tudományos Akadémia részéről. Megítélésem szerint ha ezt a gondolatot továbbra is előtérbe helyezzük és igyekszünk megteremteni ennek feltételeit, akkor egyre inkább megértjük a körülöttünk zajló társadalmi és természeti jelenségek oksági törvényszerűségeit, s egyre eredményesebben tudjuk elkerülni a véletlenek hatását, s növelni tudjuk a jövőre tervezett alkotásaink megvalósulásának valószínűségét. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékig „rá vagyunk bízva a vak véletlenre”, de a véletlenek hatása összefüggésben van a tudásunk mértékével, helyesebben a tudatlanságunkkal. Minél kevesebb ismerettel rendelkezünk a kitűzött céljainkat illetően, annál nagyobb szerepe lehet a véletleneknek, és minél inkább ismerjük a céljaink eléréséhez szükséges oksági törvényszerűségeket, annál nagyobb valószínűséggel tudjuk behatárolni jövőnk történéseit. Ezek a gondolatok nem annyira az egyedi esetek konkrét megvalósulására vonatkoznak, mint inkább a tömegjelenségek kauzalitására épített jövőbeni valószínűségekre.

A természeti jelenségek körében érvényesülő mechanikus determinizmus és törvényszerűség különbözik a társadalomban, az emberi tevékenységgel kapcsolatosan érvényesülő törvényszerűségektől, minthogy az emberi tudat, az emberi tudás bizonyos mértékig képes a természeti és a társadalmi törvényszerűségek módosítására. A módosítás milyensége és mértéke a természeti és a társadalmi törvényszerűségek felismerésétől, megismerésétől és ezek megváltoztatására képes emberi tudástól függ.

Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy az előttünk álló évtizedekben, évszázadokban az emberiség legfontosabb feladata a tudás alapú társadalom megteremtése. Napjainkra már nyilvánvalóvá vált, hogy a Földünkön létező emberi élet és tevékenység jelentős mértékben függvénye az univerzum törvényszerűségeinek, az univerzumban bekövetkező változásoknak. Ezért nagyon fontos, hogy a megszerzett tudás alapján a társadalmi élet körében, de az univerzumban is minél pontosabban, minél nagyobb valószínűséggel tudjuk behatárolni a jövőt. Megítélésem szerint a XXI. században a tudomány jelentős eredményeket fog produkálni a természet és a társadalom, s ezen belül az emberi természet újabb és újabb törvényszerűségeinek a feltárásában.